

DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2021.3.2.31>**MACIERZYŃSTWO ZASTĘPCZE – KWESTIA KRYMINALIZACJI****Olga Sikan**

*aspirantka Katedry Prawa Karnego
Narodowego Uniwersytetu „Odeska Akademia Prawnicza”
(Odessa, Ukraina)
ORCID ID: 0000-0003-1343-6121
e-mail: Zsickan78@gmail.com*

Adnotacja. Artykuł bada kwestie kryminalizacji macierzyństwa zastępczego, analizuje obowiązujące ustawodawstwo krajowe i bada międzynarodowe doświadczenia prawne dotyczące odpowiednich stosunków społecznych. Pomimo obecności naukowo uzasadnionych propozycji poprawy regulacji prawnych dotyczących macierzyństwa zastępczego, kwestia ta od dawna pozostaje otwarta, a kwestia macierzyństwa zastępczego jest jedną z najbardziej dyskusyjnych i najmniej uregulowanych w aspekcie prawnym. Odpowiednie luki i brak zestawu narzędzi legislacyjnych przyczyniają się do rozpowszechnienia praktyk nadużyć w stosowaniu programów i technik reprodukcji człowieka. Aby uniknąć przekształcenia w towary matek zastępczych i dzieci, proponuje się zaakceptowanie opinii o zmianie trybu regulacji prawnej macierzyństwa zastępczego na Ukrainie z zezwoleniowego na altruistyczne i przeprowadzenie kryminalizacji macierzyństwa zastępczego na zasadach komercyjnych. Szczególną uwagę w badaniu poświęcono problematycznym zagadnieniom ojcostwa pośmiertnego. Zaproponowano ukaranie winnych za nadużycia przy stosowaniu metody reprodukcji człowieka z wykorzystaniem biomateriału zmarłego dla zysku i tym podobnych. Zgodnie z cechami przedmiotu urodzenia, te przestępstwa są proponowane do umieszczenia w osobnej sekcji Kodeksu Karnego Ukrainy „Przestępstwa i wykroczenia przeciwko rodzinie”.

Słowa kluczowe: macierzyństwo zastępcze, bioetyka, przestępstwa przeciwko rodzinie, ojcostwo pośmiertne.

SURROGACY: THE ISSUE OF CRIMINALIZATION**Olga Sikan**

*Postgraduate Student at the Department of Criminal Law
National University “Odessa Law Academy” (Odessa, Ukraine)
ORCID ID: 0000-0003-1343-6121
e-mail: Zsickan78@gmail.com*

Abstract. The article examines the criminalization of surrogacy, analyzes the current national legislation and examines the international experience of legal regulation of relevant public relations. Relevant gaps and the lack of legislative tools contribute to the spread of abuses in the application of human reproduction programs and methods. In order to avoid the conversion of surrogate mothers and children into goods, it is proposed to accept the idea of changing the legal regulation of surrogacy in Ukraine from permissive to altruistic and to criminalize surrogacy on a commercial basis. Particular attention in the study is paid to the problematic issues of posthumous paternity. It is proposed to punish the perpetrators of abuse when using the method of human reproduction using the biomaterial of the deceased for profit, etc. According to the characteristics of the generic object, these crimes are proposed to be placed in a separate section of the Criminal Code of Ukraine "Crimes and misdemeanors against the family."

Key words: surrogacy, bioethics, crimes against the family, posthumous paternity.

СУРОГАТНЕ МАТЕРИНСТВО: ПИТАННЯ КРИМІНАЛІЗАЦІЇ**Ольга Сікан**

*аспірантка кафедри кримінального права
Національного університету «Одеська юридична академія» (Одеса, Україна)
ORCID ID: 0000-0003-1343-6121
e-mail: Zsickan78@gmail.com*

Анотація. У статті досліджено питання криміналізації сурогатного материнства, здійснено аналіз чинного національного законодавства та вивчено міжнародний досвід правового регулювання відповідних суспільних відносин. Незважаючи на наявність науково обґрунтованих пропозицій щодо удосконалення правового регулювання сурогатного материнства, це питання тривалий час лишається відкритим, а проблема сурогатного материнства однією з найбільш дискусійних та найменш врегульованих у правовому аспекті. Відповідні прогалини та відсутність законодавчого інструментарію сприяють поширенню практики зловживань при застосуванні програм та методів репродукції людини. З метою уникнення перетворення на товар сурогатних матерів і дітей пропонується акцептувати думку щодо зміни режиму правового регулювання сурогатного материнства в Україні

з дозвільного на альтруїстичний, та здійснити криміналізацію сурогатного материнства на комерційній основі. Окрему увагу у дослідженні приділено проблемним питанням посмертного батьківства. Запропоновано карати винних осіб за зловживання при застосуванні методу репродукції людини з використанням біоматеріалу померлого заради наживи тощо. За ознаками родового об'єкта зазначені злочини пропонуються розмістити в окремому розділі Кримінального кодексу України «Злочини та проступки проти сім'ї».

Ключові слова: сурогатне материнство, біоетика, злочини проти сім'ї, посмертне батьківство.

Вступ. Право на батьківство є природним і невіддільним правом чоловіка та жінки стати батьком або матір'ю дитини та володіти правами й обов'язками щодо неї.

З розвитком науки та медицини у сфері репродуктивних технологій перед суспільством постали нові виклики, пов'язані з інноваційними можливостями продовження роду та, зокрема, застосуванням програм сурогатного материнства. За відкритими статистичними матеріалами Всесвітньої організації охорони здоров'я на планеті має місце неблагопримний тренд, пов'язаний з ситуацією, коли майже кожна п'ята пара не в змозі природним способом зачати дитину (Суррогатный метод. Все за и против).

За оцінками ООН, сьогодні у світі за програмою сурогатного материнства народжено більше 1 500 дітей, а за даними представника BBC News Л. Уолліс «індійський ринок сурогатного материнства оцінюється в 1 млрд доларів на рік» (Суррогатное материнство – что это?).

Динамічна практика поширення штучних методів репродукції людини детермінує багатовекторність поглядів на перспективи і можливості їх подальшого використання, з приводу чого як на загальнодержавному рівні, так і серед окремих кіл експертів нині набирає обертів палка дискусія.

Наслідки зазначених процесів поставили питання про етичність їх застосування до людини та зумовили виникнення нового міждисциплінарного наукового напрямку – біоетики (етики життя або «науки про виживання» за визначенням американського вченого В.Р. Поттєра), який став важливою сполучною ланкою природничих і гуманітарних наук у сфері утвердження цінності життя людини та захисту її прав (Поттер, 1970), а також дав поштовх розвитку різногалузевим дослідженням кризь призму біоетичних постулатів.

Проблематика сурогатного материнства є предметом численних дискурсів науковців і практиків з висвітленням різних думок як на захист цього методу репродукції людини (Н.А. Аблятіпова, Н.М. Басай, С.Б. Булеца, Ю.В. Коренга, А.С. Коломієць, В.О. Кожевнікова, Л.В. Красицька, Р.А. Майданик, М.В. Сопель, С.Г. Стеценко, О.Я. Явор), так і на його категоричну заборону (К. Рибак, І. Кидалов, О. Данченко, О. Розгон, Ю. Таланов). Окремої уваги, зважаючи на тематику даного дослідження, заслуговує докторська дисертація Я.О. Триньової щодо теоретичних засад та практики реалізації принципів біоетики у кримінальному праві України, а також дисертаційне дослідження Ю.І. Турянського щодо соматичних прав людини в сучасній доктрині конституціоналізму.

Методи дослідження обрано з урахуванням поставленої мети. Діалектичний метод дозволив розглянути питання становлення та правового регулювання інституту сурогатного материнства, а також виявити особливості, що мають бути враховані під час вирішення питань криміналізації окремих видів сурогатного материнства. За допомогою порівняльно-правового методу здійснено аналіз законодавства України та інших держав щодо досвіду регулювання та захисту сурогатного материнства тощо. За допомогою системно-структурного аналізу вдалося обґрунтувати розміщення запропонованих до криміналізації видів злочинних діянь у системі норм Кримінального закону України.

Варто зазначити, що досить важливим та гострим виявляється морально-етичний аспект сурогатного материнства. Суспільна думка у відповідних судженнях розділяється навпіл – існують як затяті супротивники, так і ті, хто активно підтримує сурогатне материнство. Супротивники сурогатного материнства однозначно заявляють, що сурогатне материнство – це неприродний процес, і оскільки він не передбачений самою природою, він є абсолютно неприпустимим у людському суспільстві, адже сурогатне материнство перетворює дітей на товар, а товар, як відомо, продається і має свою ціну тощо.

Проти сурогатного материнства виступає й українська православна церква, порівнюючи цю процедуру з гріхом і вважаючи її такою, що суперечить Біблії (Церкви закликають державу розвивати всиновлення сиріт, а не сурогатне материнство).

Деякі церковні групи вбачають у сурогатному материнстві дегуманізуючу, аморальну тенденцію, що посягає на святість шлюбу та сім'ї (Вустенко, 2007).

Також існує й інший християнський погляд на сурогатне материнство: сурогатне материнство може бути морально допустимим, коли сурогатна мати погоджується виносити й народити залишкові (заморожені) людські ембріони, які з'явилися в результаті штучних репродуктивних технологій, щоб урятувати їх від смерті. Головний мотив – спроба врятувати невинне людське життя – виправдовує перенесення в лоно жінки «чужих» людських ембріонів (Християнський погляд на сурогатне материнство. Біоетичні принципи).

Прихильники сурогатного материнства своєю чергою зазначають, що сучасна людина вже давно використовує багато речей, не передбачених природою, найяскравіший приклад з яких – імплантація хворій людині органів від інших людей. У разі імплантації ні в кого не виникає питань про допустимість або неприпустимість такої операції і про морально-етичні проблеми, що виникають при цьому. Це вважається правильною і благородною справою. Чому ж тоді застосування сурогатного материнства викликає стільки дискусій і запитань? Чим, по суті, відрізняється сурогатне материнство від імплантації органів з точки зору морально-етичних норм? (Brinsden, 1999: 361–368). Немає однастайності відносно цього досить нового біотичного феномену і у законодавствах інших країн. Щодо останнього у рішенні Європейського суду з прав людини у справі

“Labassee v. France” зазначається, що кожна держава може самостійно вирішувати питання про дозвіл або заборону сурогатного материнства на її території (Підходи до регулювання сурогатного материнства).

Так, абсолютна заборона на сурогатне материнство встановлена в Австрії, Болгарії, Ісландії, Японії, Сербії, Швеції, Франції, Італії, Німеччині, Португалії, Мальті, в окремих штатах США. Наприклад, у Німеччині сурогатне материнство є порушенням права на людську гідність, що захищене першою статтею Конституції Німеччини, та діє Закон № 745/90 «Про захист ембріонів», який криміналізує використання методів сурогатного материнства, зокрема, спроба імплантувати ембріон жінці, яка у подальшому має намір відмовитися від своєї дитини, за законодавством Німеччини є злочином, відповідальність за який несе лікар, що здійснив операцію з пересадки ембріона (Право на батьківство в контексті використання репродуктивних технологій).

Дозволено застосовувати сурогатне материнство у Литві, Люксембурзі, Польщі, Румунії, Словаччині. У Греції, Швейцарії, Іспанії, Норвегії, Великій Британії, Ізраїлі сурогатне материнство дозволено лише на безоплатній основі. На комерційній основі сурогатне материнство дозволене в Грузії, Україні, Білорусії, Російській Федерації, Казахстані, Австралії (частково), Індії, та під загрозою кримінального покарання строком до десяти років позбавлення волі заборонене у Таїланді. У Бельгії, Ірландії, Фінляндії, Кіпрі, Чехії, Угорщині, Данії, Естонії, Латвії сурогатне материнство не регламентується законом. У Канаді сурогатне материнство дозволене, але договір із сурогатною матір'ю не має юридичної сили, тобто жінка (сурогатна матір) може залишити народжену дитину собі. У деяких країнах, наприклад у Греції, відповідний договір має бути підкріплений судовим дозволом на проведення процедури сурогатного материнства (Сурогатне материнство. Вікіпедія.).

Попри наявність прихильників чи супротивників сурогатного материнства, зазначений метод репродукції не лише існує, а й набирає обертів у всьому світі. Відповідно, зростають і випадки порушення прав суб'єктів цих відносин. Також сьогодні характерною рисою суспільства є депопуляція, тому підвищення рівня народжуваності, в тому числі шляхом сурогатного материнства, набуває особливого значення, а отже, потребує належного правового регулювання і охорони. Саме тому проблема сурогатного материнства вимагає подальшої дискусії і пошуку способів її вирішення.

Метою статті є виявлення проблемних питань криміналізації суспільно-небезпечних посягань під час здійснення допоміжних репродуктивних технологій методом сурогатного материнства в Україні.

Основна частина. Термін «сурогатне материнство» використовується дуже широко. За визначенням Європейського товариства репродукції людини (ESHRE), сурогатне материнство – це комплекс методів, а сурогатна матір – це жінка, яка погоджується виносити і народити дитину для певної пари. Таким чином, з медичної точки зору, сурогатне материнство – це запліднення яйцеклітини штучним методом з наступним поміщенням ембріона, отриманого від генетичних батьків, в порожнину матки іншої жінки – сурогатної матері. З юридичної точки зору – це послуга з виношування і народження дитини з наступною реєстрацією немовляти як дитини замовника послуги (Суррогатное материнство. Комментарии ESHRE).

Більш точним формулюванням стосовно змісту поняття сурогатної матері вважають норму, визначену Всесвітньою організацією охорони здоров'я (ВООЗ) в Женеві у 2001 році: «Гестаційний кур'єр – жінка, у якої вагітність настала в результаті запліднення ооцитів, що належать третій стороні, сперматозоїдами, що належать третій стороні. Жінка виношує плід з тією умовою або договором, що батьками народженої дитини буде одна або обидві людини, чії гамети використовувалися для запліднення» (Сурогатне материнство. Вікіпедія.).

За формами здійснення сурогатне материнство поділяють на традиційне та гестаційне. Традиційне сурогатне материнство передбачає, що сурогатна мати вагітніє у природний спосіб, тобто дитина генетично споріднена з нею. У цьому разі сурогатна мати є біологічною матір'ю дитини, оскільки дитина була зачата від яйцеклітини сурогатної матері та сперми майбутнього батька. Гестаційне сурогатне материнство відбувається тоді, коли вагітність настає в результаті перенесення живого ембріона, у цій ситуації дитина не є генетично спорідненою із сурогатною матір'ю.

Також залежно від платної чи безоплатної основи сурогатне материнство ділять на два види: комерційне і альтруїстичне.

Історіографія питання свідчить, що перший у світі офіційний договір на сурогатне материнство був підписаний ще 1976 року у США (ABOUT SURROGACY, HISTORY OF SURROGACY). Це було традиційне сурогатне материнство, сурогатна мати не отримувала відповідної компенсації за вагітність. Перша скоординована програма традиційного сурогатного материнства в США і світі була успішно реалізована в 1980 році за сприяння заснованої за рік до цього доктором Р.М. Левіним (Dr. Levin) компанії Surrogate Parenting Associates, Inc. у Луїсвіллі. Цього ж року була укладена перша у світі відплатна угода щодо сурогатного материнства, за якою сурогатна мати отримала десять тисяч доларів США за те, щоб виносити дитину для іншої пари. Процес обстежень і узгоджень всіляких юридичних документів перед початком програми затягнувся на довгих дев'ять місяців, але сама вагітність настала з першої спроби і завершилася народженням здорового хлопчика. Через п'ять днів після пологів сурогатна мати відмовилася в місцевому суді від прав на народжену нею дитину на користь біологічного батька (Таланов, 2012: 42–47).

Використовувати сурогатне материнство саме як лікування безпліддя вперше запропонували в 1985 році Патрік Стептоу та Роберт Едвардс, які наштотувалися на спротив Британської медичної асоціації та витратили чотири роки для отримання дозволу на проведення програми сурогатного материнства (Кулаков, 7Я). В Україні і одночасно на території СНД перша програма сурогатного материнства була реалізована 1995 року у Харкові. Сурогатною матір'ю стала жінка, що виносила дитину своєї доньки, яка страждала від

природженої відсутності матки, ставши таким чином і мамою, і бабусею одночасно (Сурогатне материнство – церковний гріх чи ключ від щастя?). Сфера репродуктивних технологій і здійснення репродуктивних прав повинна мати належне нормативне підґрунтя та не обмежуватись лише системою національного права держав, адже у відносини сурогатного материнства можуть вступати громадяни різних держав та особи без громадянства, захист прав яких у випадках колізій та розбіжностей національних правових систем мають вирішувати міжнародні інституції з належним правовим інструментарієм.

Необхідно зауважити, що на міжнародному рівні увага до питань правового регулювання застосування інноваційних методів репродукції людини активізувалася лише протягом останніх двох десятиліть. Першим обов'язковим юридичним документом у сфері охорони здоров'я, який на загальноєвропейському рівні став на захист прав людини від можливих зловживань, пов'язаних з використанням нових біологічних і медичних методів і процедур, стала Конвенція про права людини та біомедицину, яку прийняв Комітет Міністрів Ради Європи 19 листопада 1996 року (Конвенція про права людини та біомедицину, 2000: 23).

Згодом під час роботи сесії Парламентської Асамблеї Ради Європи у жовтні 2016 року проблемам сурогатного материнства в Європі було присвячено окрему доповідь (Звіт за результатами роботи Постійної делегації Верховної Ради України у Парламентській Асамблеї Ради Європи під час Четвертої частини сесії ПАРЄ, 2016: 10–16). Зокрема, у стратегічному документі Ради Європи з прав дитини (2016–2021) було наголошено, що Рада Європи вживатиме заходів у найкращих інтересах дитини в контексті нових форм сім'ї та біоетики, особливо з урахуванням сурогатного материнства і репродуктивного донорства (Стратегія Ради Європи з прав дитини, 2016–2021).

Методи штучного запліднення в міжнародному праві регулюються також декількома директивами, що випливають з трьох рекомендацій Парламентської асамблеї Ради Європи, резолюціями, прийнятими 16 березня 1969 року Європейським парламентом, і рішеннями Комісії з прав людини 1971 і 1976 років (Сурогатне материнство: світовий досвід).

Про заборону використання сурогатного материнства в комерційних цілях вперше згадується в Брюссельській декларації Всесвітньої медичної асоціації (ВМА) 1985 року (Брюссельська декларація Всесвітньої медичної асоціації (ВМА), 1985).

Європейський Парламент, розглядаючи подібні питання в Резолюції від 17 грудня 2015 року щодо Річного звіту про права людини та демократію у світі за 2014 рік, зазначив, що «засуджує практику сурогатного материнства, яке підриває людську гідність жінки, оскільки її тіло та репродуктивні функції використовують як товар», а також те, що гестаційне сурогатне материнство «передбачає репродуктивну експлуатацію та використання людського тіла з метою отримання фінансової або іншої вигоди» і «повинне бути заборонене» (European Parliament resolution, 2015).

У контексті сучасних глобалізаційних та євроінтеграційних процесів міжнародні правові системи мають вагомий вплив на національне право, при цьому концепція співвідношення між ними визначається самими державами.

Так, в Україні хоча і закріплено примат міжнародного права та мають враховуватися ратифіковані нормативні приписи, проте всупереч міжнародним рекомендаціям усі форми сурогатного материнства, у тому числі на комерційній основі, продовжують застосовуватися ще з 1997 року. Ускладнюється питання і тим, що чинне національне законодавство не містить ані визначення термінології сурогатного материнства, ані вичерпного переліку прав і обов'язків учасників програм сурогатного материнства, не передбачає відповідальності за ті чи інші порушення, і, відповідно, не захищає повною мірою права і законні інтереси учасників програм сурогатного материнства (Бабич, 2011).

При цьому найбільшого захисту та відновлення порушених прав потребують діти, народжені завдяки таким програмам, особливо коли йдеться, наприклад, про запобігання виникненню ризиків торгівлі дітьми або про необхідність підтвердження законності їх походження у разі відмови біологічних батьків – іноземців тощо. Окремі фахівці у сфері права, які вивчають цю проблематику, зазначають, що в Україні відсутні офіційні бази даних щодо сурогатного материнства та немає контролю й перевірки документації, яку надають іноземні подружні пари, вимоги до якої якраз мали б бути більш суворими (Безп'ячук, 2018). Суттєвою прогалиною, окрім зазначеного, також відзначають відсутність спеціального нормативно-правового акта, що детально регламентував би всі аспекти відносин сурогатного материнства (Бабич, 2011).

Наразі застосування сурогатного материнства регулюється низкою різних нормативних актів національного законодавства: Основами законодавства України про охорону здоров'я (ст. 48) (Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я», 1992), Сімейним кодексом України (ст. 123) (Сімейний кодекс України, 2002), Цивільним кодексом України (ст. ст. 281, 627) (Цивільний кодекс України, 2003), Правилами державної реєстрації актів цивільного стану (у редакції наказу Міністерства юстиції України від 24 грудня 2010 р. № 3307/5) (Наказ Міністерства юстиції України «Про затвердження Правил державної реєстрації актів цивільного стану в Україні», 2000), Порядком застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні, затвердженим наказом Міністерства охорони здоров'я України від 09.09.2013 № 787 (далі – Порядок), який встановлює медичні показання до застосування методу сурогатного материнства та визначає алгоритм лікування (Порядок застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні: Наказ Міністерства охорони здоров'я України, 2013).

Фігурування України протягом останніх років у гучних справах, пов'язаних з порушенням прав дітей, народжених внаслідок сурогатного материнства, недосконалість законодавчої бази та відсутність реальної

статистики зловживань у зазначеній сфері змушує фахівців періодично порушувати ці гострі питання на найвищому рівні та ініціювати прийняття відповідних нормативно-правових актів для комплексного їх вирішення.

За останній час різними групами народних депутатів України внесено низку відповідних законопроектів: проєкт закону № 8282 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обмежень у використанні допоміжних репродуктивних технологій», який навіть був прийнятий Верховною Радою України 16.10.2012 р., але був повернутий Президентом України для повторного розгляду. Законопроект № 8625 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України», що має за мету вирішення питання вивезення народжених дітей біологічними батьками, адже дітей, які народжені сурогатними матерями в Україні для іноземців, не визнають у країнах, де репродуктивні технології заборонені законом, і батьки вдаються до незаконних способів, зокрема, використовуючи шлях контрабанди, для вивозу дітей за межі України. У подальшому долю такої дитини не може відстежити жодна країна, що є реальною проблемою. Основною тезою цього законопроекта є заборона іноземцям, що постійно мешкають за кордоном, на сурогатне материнство в Україні. Законопроект № 8629 «Про допоміжні репродуктивні технології», що регулює окремі практичні аспекти репродуктивних технологій: саму термінологію сурогатного материнства, ембріона, генетичних батьків, правову регламентацію всіх методик ДРТ тощо. Законопроект «Про допоміжні репродуктивні технології» № 8629-1 щодо права користуватися допомогою сурогатних матерів не тільки офіційно зареєстрованим подружжям. Законопроект № 8625-1 «Про внесення змін до Основ законодавства про охорону здоров'я», що має на меті передбачити чітке визначення кола осіб та умов, за яких можуть бути застосовані методики допоміжних репродуктивних технологій, їхніх прав, унормування прав сторін під час використання сурогатного материнства. Також проєкт закону № 8625-2 «Про внесення змін до Основ законодавства про охорону здоров'я» щодо надання іноземцям дозволу на альтернативне материнство, метою якого є недопущення обмежень права на сім'ю та на охорону здоров'я за ознакою громадянства під час застосування допоміжних репродуктивних технологій. Законодавство України містить також спроби прийняття спеціального нормативно-правового акта у сфері регулювання відносин сурогатного материнства. Ця спроба пов'язана з проєктом Закону України «Про допоміжне материнство» від 17.06.2011 № 8703, який був запропонований на розгляд 8 сесії VI скликання Верховної Ради України. Зазначений законопроект регламентував організаційно-правові питання, медичні аспекти, основні напрями державної політики та повноваження органів виконавчої влади у сфері допоміжного материнства. Крім того, запропоновано впровадження державних програм сурогатного материнства, що зумовлювали безпосереднє сприяння держави особам, які з об'єктивних причин виявили бажання стати замовниками процедури сурогатного материнства. Одним з останніх є законопроект від 15 травня 2020 року № 3488 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо питань застосування допоміжних репродуктивних технологій» про введення кримінальної та адміністративної відповідальності за порушення законодавства у сфері допоміжних репродуктивних технологій. Зокрема, на основі норм, що забезпечують кримінально-правову охорону суміжних галузей: суспільних відносин у сфері усиновлення, у сфері донорства, передбачається кримінальна відповідальність за такі суспільно небезпечні діяння, як перенесення ембріона людини в організм жінки без її згоди, розголошення відомостей про застосування допоміжних репродуктивних технологій, порушення наслідування генетичних зв'язків під час перенесення ембріона. Також передбачено адміністративну відповідальність за порушення вимог законодавства щодо застосування допоміжних репродуктивних технологій, або їх застосування без спеціального дозволу, або у випадках, якщо спеціальний дозвіл анульовано, або дію спеціального дозволу зупинено (Законопроект № 8282 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обмежень у використанні допоміжних репродуктивних технологій»; Законопроект № 8625 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України»; законопроект № 8629 «Про допоміжні репродуктивні технології»; законопроект № 8629-1 «Про допоміжні репродуктивні технології»; законопроект № 8625-1 «Про внесення змін до Основ законодавства про охорону здоров'я»; законопроект № 8625-2 «Про внесення змін до Основ законодавства про охорону здоров'я»; законопроект № 8703 «Про допоміжне материнство»; законопроект № 3488 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України»).

Проте, попри численні спроби вирішити проблемні питання, що виникають у зазначеній сфері, жоден з наведених законопроектів не знайшов свого законодавчого закріплення, і правова дискусія наразі триває.

Відповідь на питання, яку позицію має зайняти Україна: чи заборонити усі форми сурогатного материнства, чи дозволити лише альтруїстичне сурогатне материнство, чи дозволити як альтруїстичне, так і комерційне сурогатне материнство, – є нагальною та необхідною, насамперед для захисту прав дитини, сурогатних матерів, потенційних батьків і держави в цілому, та увінчатися виробленням ефективного законодавчого механізму регулювання і охорони сурогатного материнства.

На офіційному сайті електронних петицій за № 22/096306-еп з посиланнями на порушення норм міжнародного та європейського законодавства, зокрема Хартії основоположних прав Європейського Союзу ст. 1 і 3, (2000 р.), Конвенції про права дитини ст. 7 і 3 (1989 р.), Протоколу щодо торгівлі дітьми ст. 2 (2000), Конвенції щодо ліквідації всіх форм дискримінації жінок ст. 6 (1979), Про усиновлення дітей ст. 4 с (3) (1967 та 1993), Про торгівлю людьми ст. 4; (2005), Права людини та біомедицину ст. 21 (1997) Резолюції Європейського Парламенту від 5 квітня 2011 р., в якій останній просить держави - члени визнати серйозну проблему сурогатства, що являє собою експлуатацію жіночого організму та її репродуктивних органів, було викладено пропозицію про повну заборону будь-якого з видів сурогатного материнства в чинному законодавстві України, проте належної підтримки зазначена ініціатива не отримала та надалі розглянута не була (Заборонити сурогатне материнство. Електронна петиція, 2020).

Ініціатива щодо повної заборони застосування сурогатного материнства не вбачається виваженим кроком, адже прогрес людської думки зупинити неможливо, та й така категоричність здатна спричинити більше шкоди, особливо враховуючи негативну тенденцію до зниження народжуваності та чисельності населення України. До того ж сурогатне материнство виконує величезну соціальну роль, завдяки якій суспільство отримує частину дітей, які б ніколи за інших умов не з'явилися на світ (Чернышева, 2011: 87–88). Найважливішим аргументом, який необхідно враховувати в дискусії щодо вибору методу правового регулювання, має бути незамінність зазначеної процедури для механізму реалізації права на продовження роду у випадках фатальних втрат здоров'я, репродуктивних органів або життя (наприклад, під час здійснення заходів помертвого батьківства).

Що ж стосується вирішення дилеми санкціонування альтруїстичного або комерційного виду сурогатного материнства, то необхідно зважати на змістовні характеристики процесу, мотиваційний складник та кінцеву мету, якої прагнуть його учасники.

Застосування першого із зазначених видів сурогатного материнства з позицій консеквенціалізму (Консеквенціалізм – теорія етики, за якою людські вчинки оцінюються залежно від їх наслідків, тобто наслідки трактуються як такі, що надають цінність чи антицінність тому чи іншому вчинку. Консеквенціалізм та інші форми утилітаризму поширені, зокрема, в англомовних середовищах, позначених релігійним та етичним плюралізмом (Zappella, Johnstone, 2005: 1434–1435) вбачається соціально допустимим через об'єктивні неблагодісні обставини, які унеможливають реалізацію подружжям права на батьківство, а дитиною, відповідно, права на сім'ю своїх батьків у іншій, ніж зазначений, спосіб. Так би мовити, «висока» мета виправдовує такі собі засоби її досягнення.

Також на користь допустимості зазначеного методу свідчить сумна статистика, за якою сьогодні 10–15% українських сімей страждають від безплідності, що можна віднести до прямих репродуктивних втрат. Кількість безплідних подружніх пар становить майже 1 млн (Про схвалення Концепції Державної програми «Репродуктивне здоров'я нації на 2006–2015 роки, 2006).

Визнання права кожного на утворення сім'ї, права на повагу приватного та сімейного життя, права на продовження роду, а також біоетичних прав особи поставило перед державою та міжнародною спільнотою завдання щодо утворення належних механізмів регулювання та охорони нового покоління прав людини, зумовлених розвитком генної інженерії та біомедицини.

З позиції забезпечення механізму правового регулювання та захисту важливим є поняття права на сурогатне материнство. Слушною та прийнятною з цього приводу необхідно відзначити позицію Я.Р. Марко щодо необхідності розширено тлумачити право на сурогатне материнство, за якою сурогатне материнство – це право людини на продовження роду шляхом використання репродуктивних технологій, що полягає у заплідненні генетично сторонньої жінки шляхом імплантації або трансплантації ембріона з використанням генетичного матеріалу чоловіка, жінки або донорів з метою виношування і народження дитини, яка далі буде визнана такою, що є дитиною цієї пари або окремої особи (Марко, 2016: 245–249).

Отже, репродуктивна функція є основною для сім'ї. Онтологічним та аксіологічним ціннісним еквівалентом є діти. Природним правом людини є право на продовження роду, батьківство, материнство. Оскільки сурогатне материнство є одним з методів лікування безпліддя, а відповідно до статті 49 Конституції України у державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно, право на застосування сурогатного материнства на альтруїстичній основі має не лише забезпечуватися державою (наприклад, за допомогою затвердження державних програм безкоштовного лікування безпліддя), а й гарантуватися системою охоронних норм від різного роду порушень та зловживань.

Практика ж комерційного сурогатного материнства, що фактично здійснюється в Україні на підставі конституційного принципу «дозволено все, що прямо не заборонено законом», враховуючи визнання в Україні неприпустимості експлуатації людини та заборону приниження людської гідності, вступає в повне етичне протиріччя з принципами поваги до честі й гідності особи.

Слушною в контексті зазначеного є думка, що у випадку купівлі-продажу генетичного матеріалу чи/ї «позики» лона заперечується гідність людського тіла, яке «не має ціни, оскільки є обдарованим сутнісною цінністю, і не може, отже, бути об'єктом контракту» (Pietro, Sgreccia, 1999: 185).

Ствердження комерційної цінності тіла передбачає існування грошового еквівалента до нього, чого в принципі не існує, а також заперечує його трансцендентну вартість (Ярема, 2019: 350).

Кардинал Еліо Згречча, один із найвизначніших фахівців з біоетики, зазначає: «Якщо тіло не є власністю «людини», а буттям і володінням людської особи, то воно не може бути трактованим як товар для обміну. Якщо тіло є не об'єктом, а «суб'єктом», то воно набуває незрівнянно вищої від «речі» гідності. Між людським тілом і річчю існує незмірний онтологічний і якісний стрибок. Надавання тілесності онтологічного і якісного значення виключає можливість аплікації економістичного і грошового критерію» (Sgreccia, 2007: 166).

Із цього твердження випливає, що гідність властива не лише тілу як цілості, але і його частинам, тому гамети чи лоно, чи інші його клітини й органи не можуть комерціалізуватися «не лише через зловживання, які можуть з'явитися, а й через стосунок цього органу до особи» (Sgreccia, 2007: 167). Продаючи частини свого тіла, людина знецінює його, впадаючи в небезпеку «знати ціну всього, і не знати цінності нічому» (Shannon, 1989: 157).

Окрім того, об'єктом купівлі-продажу у практиці сурогатного материнства є не лише тіло чи функція тіла, а й саме немовля як «продукт» цієї функції (Pietro, Sgreccia, 1999: 185).

Н. Федорченко з цього приводу зазначає, що результатом надання послуги сурогатного материнства є саме народження дитини, а не дитина як така. Такий підхід спростовує позицію, що «дитина є товаром», і підтверджує визнання її суб'єктом відносин (Федорченко, 2016: 67). Своєю чергою О.С. Митрякова порівнює використання тіла сурогатної матері в цілях виношування дитини з договором оренди. Орендною платою в цьому разі виступає компенсація витрат, пов'язаних з виношуванням дитини, та винагорода за надання сурогатною матір'ю своєрідної послуги. Під тимчасовим володінням і використанням необхідно розуміти те, що тіло сурогатної матері «здається в оренду» на чітко визначений строк, зокрема на період вагітності (Митрякова, 2006: 82). Отже, сурогатне материнство сприяє знеціненню особи жінки, її об'єктивізації, наданню їй ціни, але не гідності (Shannon, 1989: 152).

Зокрема, в обґрунтування позиції неприйнятності практики сурогатного материнства на комерційній основі доречно навести думку Й.Я. Бахофена, який розглядає материнство як «вихідний пункт для розвитку будь-якої доброчесності, для формування будь-якого благородного прояву життя», бачить у ньому «божественний принцип любові, єднання і миру». Через турботу про нащадків жінка переходить до турботи про всіх і кожного, спрямовуючи «всю кмітливість на підтримку і покращення іншого життя». Звідси бере початок «благо життя». Саме на «спільності материнського лона», на думку І. Бахофена, «базується принцип загальної свободи і рівності»: всі люди – брати (в тому розумінні, що вони всі вийшли з материнської утроби й у всіх одна батьківщина-матір). Право на материнство не є річчю або ж послугою, а тому, окрім соціально позитивної оцінки та безцінного аксіологічного змісту, йому не можна надати вираження у грошовому еквіваленті (Баховен, 1861).

Своєю чергою Ю.І. Турянський у дисертаційному дослідженні соматичних прав людини в сучасній доктрині конституціоналізму виокремлює право на комерційне сурогатне материнство до групи репродуктивних соматичних прав разом з правом на безпечний і легальний аборт, правом на стерилізацію людини та правом людини на використання новітніх методів репродукції (Турянський, 2020: 6).

Гарантування державою права на сурогатне материнство на альтруїстичній основі та криміналізація комерційного сурогатного материнства вбачається необхідною умовою із забезпечення реалізації права на сім'ю, батьківство та материнство.

Враховуючи соціальну значимість сурогатного материнства, зважаючи на те, що однією з умов належної охорони суспільно важливих відносин є кримінально-правова заборона на вчинення суспільно небезпечних посягань, необхідно розглянути питання встановлення кримінально-правової заборони та притягнення до кримінальної відповідальності осіб у разі зловживань під час застосування сурогатного материнства як одного з найпоширеніших методів допоміжних репродуктивних технологій.

Слушною в контексті питання щодо перспектив криміналізації можна назвати позицію Я.О. Триньової, котра зазначає, що біоетизація системи національного кримінального права є об'єктивною потребою сучасної дійсності, яку необхідно розглядати як основу реформування кримінальної юстиції України (Триньова, 2014: 152).

Вбачається, що кримінально караними мають бути дії щодо участі у програмі сурогатного материнства на комерційній основі, вчинені з метою наживи, без реальної цілі щодо реалізації права на батьківство, материнство та утворення сім'ї та/або ж призвели до тяжких наслідків. Також пропонується встановити кримінальну відповідальність за здійснення без медичних показань або ж за погрозу здійснення з метою шантажу, абортів плоду, зачатого за допомогою методу сурогатного материнства. Кримінально караною має бути і відмова біологічних батьків без медичних підстав від дитини, народженої за допомогою застосування методів сурогатного материнства з обов'язковими штрафними санкціями на користь потерпілої особи (потерпілих осіб) та держави, на чісному утриманні лишається така новонароджена дитина. Оскромі уваги потребує кримінально-правова оцінка зловживань під час здійснення заходів посмертного батьківства з використанням методу сурогатного материнства, зокрема, порушення права на посмертне батьківство шляхом втрати, підміни, продажу біоматеріалу донора тощо. Пропонується карати винних осіб за зловживання під час застосування методу репродукції людини з використанням біоматеріалу померлого заради наживи. Кримінально караним необхідно вважати вчинення абортів чи погрози вчинення абортів плоду, зачатого посмертно за допомогою сурогатного материнства.

Щодо встановлення кримінальної відповідальності за здійснення без медичних показань або ж за погрозу здійснення з метою шантажу абортів плоду, зачатого за допомогою методу сурогатного материнства, на жаль, українське законодавство ґрунтується на моральному релятивізмі. З однієї сторони, Конституція України гарантує життя та здоров'я своїх громадян як найвищу цінність, з іншої сторони – законодавство у сфері охорони здоров'я дозволяє аборт. У Законі України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини» (1999) зазначається: «Фетальні матеріали для трансплантації можуть надаватися в акредитованих відповідним чином установах, які проводять операції штучного переривання вагітності (аборти) з дотриманням умов і порядку, встановленому законодавством України» (ст.19.) (Закон України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини», 1999).

Як засвідчує правильний і цілісний біологічний аналіз, живий людський ембріон від моменту запліднення, тобто злиття гамет, є людським суб'єктом з добре визначеною ідентичністю, яка починає від цього моменту свій власний безперервний постійний і координований розвиток, такий, що в жодній його фазі не може вважатися простим скупченням клітин. З цього випливає, що він, як людський індивід, має право на своє власне життя, і тому кожне втручання не на користь самого ембріона розглядається як дія, що порушує таке право, а отже, має бути кримінально караною (Терешкевич, 2018: 400).

Щодо криміналізації зловживань під час здійснення заходів посмертного батьківства з використанням методу сурогатного материнства, зокрема, порушення права на посмертне батьківство шляхом втрати, підміни, продажу біоматеріалу донора, в основі захисту вбачається захист сімейних відносин шляхом гарантій захисту реалізації природного права на продовження роду в критичних умовах об'єктивної реальності та факторів, що унеможливають в інший спосіб реалізувати природне право на продовження роду у зв'язку зі смертю, або ж незворотної втратою здоров'я тощо.

Постає питання щодо визначення родового об'єкта та місця запропонованих до криміналізації видів злочинних діянь у системі Кримінального кодексу України.

О. Звірко висловлено пропозицію щодо встановлення кримінальної відповідальності за порушення умов та порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій (ДРТ) з розміщенням відповідної кримінальної норми в розділі II Особливої частини КК України «Злочини проти життя та здоров'я» серед злочинів у медичній сфері за номером ст. 134 -1, обґрунтовуючи тим, що родовим об'єктом зазначеного злочину виступають відносини з охорони життя та здоров'я батьків та дитини під час застосування ДРТ, а також відносини у медичній сфері, що забезпечують дотримання встановлених правил (умов та порядку) проведення штучного запліднення, імплантації ембріона, виношування та народження дитини (Звірко, 2014: 141). Цю позицію та зазначену охоронну конструкцію не можна вважати універсальною відносно усіх форм допоміжних репродуктивних технологій, яких відповідно до наказу МОЗ № 771 в Україні застосовується більше десяти:

- запліднення *in vitro* – спосіб лікування безпліддя, за якого запліднення яйцеклітини здійснюється поза організмом жінки. Також має назву екстракорпоральне запліднення, або штучне запліднення;

- внутрішньоматкова інсемінація – одна з форм лікування безпліддя і може бути проведена шляхом введення підготовлених спермій у порожнину матки;

- донація гамет або ембріонів – процедура, за якою донори за письмово оформленою, добровільною згодою надають свої статеві клітини – гамети (сперму, ооцити) або ембріони для використання в інших осіб у лікуванні безпліддя;

- сурогатне материнство – один із видів лікування безпліддя. Однак нормами чинного законодавства України не визначено поняття сурогатного материнства, воно існує лише в суспільних відносинах, пов'язаних із сучасними репродуктивними технологіями;

- метод ІКСІ (від міжнародної назви методу ICSI – Intracytoplasmic Sperm Injection);

- методика ІМСІ (від міжнародної назви IMSI – Intracytoplasmic Magnificant Sperm Injection);

- метод МЕЗА (від міжнародної назви MESA – Microsurgical epididymal Sperm Aspiration);

- метод ПЕЗА (від міжнародної назви PESA – Percutaneous Sperm Aspiration);

- метод ТЕЗА (від міжнародної назви TESA – Testicular Sperm Aspiration);

- метод ТЕЗЕ (від міжнародної назви TESE – Testicular Sperm Extraction);

- перенесення гамет, зигот або ембріонів до фаллопієвої труби (ГІФТ, ЗІФТ і ЕІФТ) та інші (Головащук, 2013: 189). Однак кожен з методів має свої специфічні характеристики, з урахуванням яких необхідно приймати рішення щодо криміналізації тих чи інших діянь.

Так, особливий характер відносин сурогатного материнства полягає в тому, що його основною метою є реалізація дружиною та чоловіком права на материнство та батьківство, передбаченого ст.ст. 49, 50 СК України, у разі, коли дружина з фізіологічних причин не може самостійно виносити та народити дитину. Договір сурогатного материнства стосується також прав та інтересів дитини, яка народжується в результаті сурогатного материнства. До того ж укладення договору між подружжям і сурогатною матір'ю спрямоване на виникнення сімейних відносин між подружжям і новонародженою дитиною Як зазначає В.А. Ваграс, досліджувані правовідносини мають комплексний характер, йому властиві елементи і сімейно-правових, і цивільно-правових і адміністративно-правових відносин. Проте домінуючими є сімейно-правові (особисті немайнові та пов'язані з ними майнові відносини, що ґрунтуються на шлюбі, кровній спорідненості, прийняття в сім'ю дитини на виховання), оскільки сам факт імплантації зародка відбувається з метою появи нового суб'єкта сімейного права – дитини, яка одержує разом із життям батьків і сім'ю (Ваграс, 2002: 73). В Україні законодавець стоїть на позиції захисту інтересів саме подружжя: згідно з частиною 2 статті 123 Сімейного кодексу України «У разі перенесення в організм іншої жінки ембріона людини, зачатого подружжям в результаті допоміжних репродуктивних технологій, батьками дитини є подружжя». Стаття 48 Основ законодавства України про охорону здоров'я передбачає, що застосування штучного запліднення та імплантації ембріона здійснюється за медичними показаннями повнолітньої жінки, з якою проводиться така дія, за умови наявності письмової згоди подружжя, забезпечення анонімності донора та збереження лікарської таємниці.

Винятково зареєстроване у встановленому законом порядку подружжя може брати участь у відносинах сурогатного материнства. Окремі особи (чоловік або жінка) чи пари, які проживають у цивільному шлюбі, позбавлені цієї можливості.

Отже, в основі захисту зазначених суспільних відносин вбачається реалізація права на сім'ю та взаємозумовлені ним права на материнство, батьківство та продовження роду. Відповідно, основним безпосереднім об'єктом суспільно небезпечних посягань є нормальні відносини з реалізації права на сім'ю, материнство, батьківство та продовження роду.

Висновки. Сурогатне материнство в умовах сьогодення набуває все більшого поширення, детермінуючи низку проблемних питань, пов'язаних з різного роду зловживаннями у сфері застосування репродуктивних технологій. Дозволяючи чи забороняючи використання процедури сурогатного материнства, держави

керуються політикою, яку проводять у сфері сімейних відносин, а також моральними та релігійними принципами суспільства. Людина завдяки своїй особистісній гідності має право бути зачатою у гідний спосіб, тобто у подружньому єднанні в любові та виростати при своїх генетичних батьках. Багато нових репродуктивних технологій не лише порушують це право, а й призводять до смерті.

Отже, національне законодавство повинно бути розроблене для збереження репродуктивного здоров'я та регулювання використання репродуктивних технологій з метою збереження сім'ї, батьківства, материнства та дотримання прав дитини.

З метою удосконалення регулювання питання сурогатного материнства слушно погодитися з пропозицією М.В. Сопель та законодавчо закріпити таке: по-перше, використання цього методу штучного запліднення має бути можливим лише у випадках, коли жінка дійсно не здатна народити дитину і цей факт повинен засвідчити лікар; по-друге, необхідно, щоб цим видом діяльності займалися медичні установи, органи опіки і піклування, з метою обмеження можливості шахрайства і збагачення посередників. Таким чином, сурогатне материнство в Україні має бути більш чітко регламентованим, основним має бути врахування інтересів дитини, а не будь-кого іншого (Сопель, 2008: 318). Вивчаючи правові аспекти регулювання сурогатного материнства, необхідно зазначити, що найбільш прогресивною державою у цьому питанні є США. Світовим центром сурогатного материнства вважається штат Каліфорнія, в якому надаються міжнародні послуги сурогатних матерів.

У світі альтернативою допоміжних репродуктивних технологій наразі розглядають НаПроТехнології (Natural Procreation Technologies), що базуються на встановленні причин безпліддя та корекції розладів природних процесів, які спричиняють неплідність в організмі чоловіка та жінки, і спрямовані на зачаття і виношування дитини, що передбачає сучасне медикаментозне та хірургічне лікування та є етичним способом подолання проблеми неплідності. Ці методи ефективніші та менш собівартісні в порівнянні з допоміжними репродуктивними технологіями, і вони мають набрати належного інформаційного забезпечення в Україні.

Попри наявність науково обґрунтованих пропозицій щодо удосконалення правового регулювання сурогатного материнства, вітчизняне законодавство у цій сфері є недосконалим і вимагає суттєвого доопрацювання, особливо в системі норм кримінально-правової охорони. Нормативно-правові акти щодо застосування репродуктивних технологій в Україні не відповідають, а подекуди і прямо суперечать базисним положенням Основного Закону України (ст. 3; ст. 27) (Конституція України, 1996), не забезпечують збереження людського життя та здоров'я від моменту запліднення та пошану гідності людини як особистості, нехтують гідністю людського розмноження та цінністю ембріона людини. Єдиним шляхом подолання наявних суперечностей є узгодження цих законів у площині не лише з Конституцією, а насамперед з природним правом на життя кожної людини, незалежно від етапів її існування. Необхідно переглянути чинні законодавчі акти щодо репродуктивних технологій та прийняти нові закони на основі вимог міжнародно-правових норм і засад персоналістичної біоетики.

Вбачається, що держава має гарантувати право сім'ям, які за станом здоров'я, медичними показниками чи то з інших поважних причин не здатні до зачаття та дітонародження природним способом, отримати безкоштовну медичну допомогу та мати рівний доступ до програм сурогатного материнства.

Одним з дієвих механізмів вирішення проблем, пов'язаних із порушеннями під час застосування методів репродукції людини може стати прийняття та впровадження державної програми супроводу сурогатного материнства з утворенням офіційних реєстрів, ліцензуванням діяльності відповідних клінік та запровадження системи гарантій, стимулюючих виплат та компенсацій.

Також мають бути чітко врегульовані питання використання не імплантованих ембріонів після розлучення пари, а також питання посмертної репродукції, зокрема імплантація ембріонів дружині після смерті її чоловіка, або сурогатній матері після смерті дружини.

Принцип дарування та збереження життя має бути основою для реалізації послуг з ДРТ, особливо для осіб, які страждають на безпліддя.

На основі встановленого наукового факту щодо зародження життя людини з моменту зачаття згода на використання гамет (чоловічих та жіночих) може бути відкликана винятково до моменту запліднення *in vitro*. З моменту запліднення до імплантації життя ембріону має охоронятися Кримінальним законом.

Оскільки одним із головних призначень сурогатного материнства є надання можливості продовження роду для тих осіб, які не мають фізичної спроможності реалізувати свої репродуктивні права іншим чином і, відповідно, утворити сім'ю, та враховуючи, що особи, які вчинили суспільно небезпечні діяння у галузі допоміжних репродуктивних технологій, уникають відповідальності через відсутність відповідного складу злочину – здійснення кримінально-правової охорони відповідних суспільних відносин є наразі нагальною потребою, що може бути вирішеною за допомогою криміналізації запропонованих у дослідженні суспільно-небезпечних діянь з подальшим їх розміщенням на підставі спільного родового об'єкта у розділі «Злочини та проступки проти сім'ї».

Список використаних джерел:

1. ABOUT SURROGACY, HISTORY OF SURROGACY. *SURROGATE*: веб-сайт. URL: <https://surrogate.com/about-surrogacy/surrogacy-101/history-of-surrogacy/>.
2. Brinsden P.R. Surrogacy. A textbook of *in vitro* fertilization and assisted reproduction. The Bourn Hall guide to clinical and laboratory practice. Edited by Brinsden P.R. The Parthenon Publishing Group 1999. – С. 361–368.
3. DI PIETRO M.L. SGRECCIA E., Procreazione assistita e fecondazione artificiale. Tra scienza, bioetica e diritto, Brescia, La Scuola, 1999.

4. European Parliament resolution of 17 December 2015 on the Annual Report on Human Rights and Democracy in the World 2014 and the European Union's policy on the matter (2015/2229(INI)): URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2015-0470_EN.html.
5. Sgreccia E. Manuale di Bioetica, т. 1. Milano, 2007, 167 с.
6. Shannon T.A. Surrogate motherhood. The Ethics of using Human Beings. New York 1989, 191 с.
7. Zappella M., Johnstone B. Utilitarismo. Dizionario Critico di Teologia / ред. J.-E. Lacoste. Borla-Città Nuova 2005, с. 1434-1435.
8. Бабич О. Правове регулювання сурогатного материнства в Україні. сьогодення та перспективи. *Газета «Новини медицини та фармації»*. 2011 № 16 (379). URL: <http://www.mif-ua.com/archive/article/21690>.
9. Баховен Й.Я. Материнское право (Das Mutterrecht, 1861). URL: <http://www.i-u.ru/biblio/archive/bahoven-mat/>.
10. Безп'яччук Ж. Що загрожує дітям, яких народжують сурогатні матері. *BBC News Україна*. 2018 : веб-сайт. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-44335607>.
11. Брюссельська декларація Всесвітньої медичної асоціації (ВМА) 1985 року : URL: http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=4365:surogatne-materinstvo-problemi-pravovogo-vregulyuvannya&catid=71&Itemid=382.
12. Ватрас В.А. Суб'єктний склад правовідносин щодо імплантації ембріона дитини жінці із генетичного матеріалу подружжя. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2002. № 4. С. 72-75.
13. Вустенко В.В. Сурогатне материнство: правовий та морально-етичний аспекти. *Газета «Новини медицини та фармації»*. 2007: веб-сайт: URL: <http://www.mif-ua.com/archive/article/4100>.
14. Головащук А.П. Правове регулювання допоміжних репродуктивних технологій. *Часопис Київського університету права*. 2013. Вип. 2, С. 189-191. URL: http://kul.kiev.ua/images/chasop/2013_2/189.pdf.
15. Заборонити сурогатне материнство. Електронна петиція від 12 червня 2020 р., № 22/096306-еп. Офіційне інтернет-представництво Президента України. URL: <https://petition.president.gov.ua/>.
16. Закон України Основи законодавства України про охорону здоров'я від 19 листопада 1992 р. № 2801-XII. Чинний зі змінами. URL: https://kodeksy.com.ua/osnovi_zakonodavstva_ukrayini_pro_ohoronu_zdorovya/download.htm.
17. Закон України Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини від 16 липня 1999 р. № 1007-XIV / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 41. Ст. 377.
18. Законопроект № 8282 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обмежень у використанні допоміжних репродуктивних технологій»; Законопроект № 8625 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України»; Законопроект № 8629 «Про допоміжні репродуктивні технології»; Законопроект «Про допоміжні репродуктивні технології» за № 8629-1; Законопроект № 8625-1 «Про внесення змін до Основ законодавства про охорону здоров'я»; Законопроект № 8625-2 «Про внесення змін до Основ законодавства про охорону здоров'я»; Законопроект «Про допоміжне материнство» № 8703 від 17.06.2011; Законопроект № 3488 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України / Офіційний веб-портал парламенту України. URL: <https://www.rada.gov.ua/>.
19. Звірко О.Є. Кримінальна відповідальність за порушення умов та порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій (ДРТ). *Сучасні науки: теорія і практика: збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної заочної конференції*, м. Київ, 27-28 червня 2014 р. Київ, 2014 С. 139–141.
20. Звіт за результатами роботи Постійної делегації Верховної Ради України у Парламентській Асамблеї Ради Європи під час Четвертої частини сесії ПАРЕ 2016 року м. Страсбург. База даних «Законодавство України». URL: [http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz2/docs/2323_Zvit_10-16_\(10-16\).htm](http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz2/docs/2323_Zvit_10-16_(10-16).htm).
21. Конвенція про права людини та біомедицину. Ов'єдо, 4 квітня 1997 року. *Збірка договорів Ради Європи Парламентське видавництво*. 2000. № 5. С. 23.
22. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 3: Ст. 27.
23. Кулаков В. Сурогатное материнство: медицина, этика, право. *7Я* : веб-сайт. URL: <http://www.7ya.ru/article/Surrogatnoe-materinstvo-medicina-jetika-pravo>.
24. Марко Я.Р. Право на сурогатне материнство: проблеми розширеного розуміння. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки : збірник наукових праць*. 2016. № 850. С. 245–249.
25. Митрякова Е.С. Правовое регулирование сурогатного материнства в России: дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.03. Тюмень, 2006. 169 с.
26. Наказ Міністерства юстиції України Про затвердження Правил державної реєстрації актів цивільного стану в Україні від 18.10.2000 р. № 52/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/z0719-00>.
27. Підходи до регулювання сурогатного материнства. *Асоціація жінок юристок України ЮрФем* : веб-сайт. URL: [HTTP://JURFEM.COM.UA/PIDHODY-DO-REGULUVANNYA-SUROGATNOGO-MATERYNSTVA/](http://JURFEM.COM.UA/PIDHODY-DO-REGULUVANNYA-SUROGATNOGO-MATERYNSTVA/).
28. Поттер В.Р. Біоетика: наука виживання (1970). *Вікіпедія: вільна енциклопедія*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D1%96%D0%BE%D0%B5%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0>.
29. Право на батьківство в контексті використання репродуктивних технологій. *Українська гельсінська спілка з прав людини* : веб-сайт. URL: <https://helsinki.org.ua/articles/pravo-na-batkvstvo-v-konteksti-vkorystannya-reproduktivnyh-tehnolohij/>.
30. Про затвердження Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 09.09.2013 № 787. Дата оновлення 11 квітня 2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/z1697-13> (дата звернення 18.04.2020).
31. Про схвалення Концепції Державної програми «Репродуктивне здоров'я нації на 2006-2015 роки: Розпорядженням Кабінету міністрів України від 27 квітня 2006 р. № 244 – р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/244-2006-%D1%80>.

32. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р. № 2947-III. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2947-14/page>.
33. Сопель М.В. Правові аспекти сурогатного материнства: Україна та США. *Медичне право України: правовий статус пацієнтів в Україні та його законодавче забезпечення (генезис, розвиток, проблеми і перспективи вдосконалення)*: Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції., м. Львів, 17-18 квітня 2008, Львів, 2008. С. 314–318.
34. Стратегія Ради Європи з прав дитини (2016–2021). База даних «Законодавство України». URL: <https://www.msp.gov.ua/files/st.pdf> (дата звернення: 18.04.2020).
35. Сурогатне материнство – церковний гріх чи ключ від щастя? *Букправа*: веб-сайт. URL: <http://bukpravda.cv.ua/articles/114/>.
36. Сурогатне материнство. *Вікіпедія: вільна енциклопедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%83%D1%80%D0%BE%D0%B3%D0%B0%D1%82%D0%BD%D0%B5_%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B8%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE.
37. Сурогатне материнство: світовий досвід. *Центр сурогатного материнства Артеміда*: веб-сайт. URL: <https://artemida.ua/blog/surogatne-materinstvo-svitovij-dosvid/>.
38. Суррогатное материнство – что это? *Портал по проблемам бесплодия ЭкоАист*: веб-сайт. URL: <http://ekoaiст.ru/surrogatnoe-materinstvo/surrogatnoe-materinstvo-cto-eto.html> (дата звернення 12.12.2020).
39. Суррогатное материнство. Комментарии ESHRE. URL: <http://www.probirka.org/surrogatnieprogrammy/611-surogprogreshre.html>.
40. Суррогатный метод. Все за и против. *Медицинский портал*: веб-сайт. URL: <http://ekoaiст.ru/surrogatnoe-materinstvo/surrogatnoe-materinstvo-cto-eto.html> (дата звернення 12.12.2020).
41. Таланов Ю.Ю. Сурогатне материнство: морально – правові аспекти. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди «ПРАВО»*. 2012. Вип. 19. С. 42–47.
42. Терешкевич Г.Т. Біоетична неприпустимість продукування та використання живих людських ембріонів для отримання стовбурових клітин. Основи біоетики та біобезпеки: підручник / Галина Терешкевич (С. Діогена). Тернопіль, ТДМУ, 2018. С. 400. URL: Режим доступу: https://new.meduniv.lviv.ua/uploads/repository/kaf/kaf_philosophy/03.%D0%9C%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B5_%D0%B7%D0%B0%D0%B1%D0%B5%D0%B7%D0%BF%D0%B5%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F/%D0%91%D0%86%D0%9E%D0%95%D0%A2%D0%98%D0%9A%D0%90/Materialy_tema_4.pdf.
43. Триньова Я.О. Біоетизація системи кримінального права України – основа реформування кримінальної юстиції. *Актуальні сучасні проблеми кримінального права та кримінології у світлі реформування кримінальної юстиції*: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції., м. Харків, 23 травня 2014 р. Харків, 2014. С. 150–153.
44. Турянський Ю.І. Соматичні права людини в сучасній доктрині конституціоналізму: теоретико-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2020. 482 с.
45. Федорченко Н. Особливості укладення договору про сурогатне материнство. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 12. С. 65–68.
46. Християнський погляд на сурогатне материнство. Біоетичні принципи. *Всеукраїнський собор*: веб-сайт. URL: <https://sobor.com.ua>.
47. Церкви закликають державу розвивати всиновлення сиріт, а не сурогатне материнство. *Інститут релігійної свободи*: веб-сайт. URL: <http://www.credo-ua.org/2011/06/46245>.
48. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40–44. Ст. 356.
49. Чернышева Ю.А. Институт суррогатного материнства в Российской Федерации: проблемы, поиск решений. *Закон и право*. 2011. № 5. С. 87–88.
50. Ярема М. Сурогатне материнство: етичні аспекти *Наукові записки УКУ*. 2019. Ч. 12: Богослов'я, вип. 6. С. 343–358.

References:

1. ABOUT SURROGACY, HISTORY OF SURROGACY. SURROGATE: website. URL: <https://surrogate.com/about-surrogacy/surrogacy-101/history-of-surrogacy/>.
2. Brinsden P.R. Surrogacy. A textbook of in vitro fertilization and assisted reproduction. The Bourn Hall guide to clinical and laboratory practice. Edited by Brinsden P.R. The Parthenon Publishing Group 1999. P. 361–368.
3. DI PIETRO ML - SGRECCIA E., Assistance and artificial ventilation. Tra scienza, bioetica e diritto, Brescia, La Scuola, 1999.
4. European Parliament resolution of 17 December 2015 on the Annual Report on Human Rights and Democracy in the World 2014 and the European Union's policy on the matter (2015/2229 (INI): URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2015-0470_EN.html.
5. Sgreccia E. Manuale di Bioetica, v. 1. Milano, 2007, 167 p.
6. Shannon T. A. Surrogate motherhood. The Ethics of using Human Beings. New York 1989, 191 p.
7. Zappella M., Johnstone B. Utilitarianism // Dizionario Critico di Teologia / red. J.-E. Lacoste. Borla – Città Nuova 2005, p. 1434–1435.
8. Babych O. (2011). Pravove rehulivannia surohathnoho materynstva v Ukraini. sohodennia ta perspektyvy [Legal regulation of surrogacy in Ukraine. present and prospects]. Hazeta «Novyny medytsyny ta farmatsii». № 16 (379). URL: <http://www.mif-ua.com/archive/article/21690> [in Ukrainian].
9. Bachoven J.J. (1861). Materynskoe pravo [Maternal law]. URL: <http://www.i-u.ru/biblio/archive/bahoven-mat/> [in Russia].
10. Bezpyatchuk J. (2018). Shcho zahrozhuie ditiam, yakych narodzhuut surohathni materi [What threatens children born to surrogate mothers]. BBC News Ukraina: veb – sait. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-44335607> [in Ukrainian].

11. Brussels Declaration of the World Medical Association (WMA) 1985: URL: http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=4365:surrogate-maternity-problemi-pravovogo-vregulyuvannya&catid=382&Item.
12. Vatrás V.A. (2002). Subiektnyi sklad pravovidnosyn shchodo implantatsii embriona dytyny zhintsi iz henetychnoho materialu podruzhzhia [The subjective composition of the legal relationship regarding the implantation of a child's embryo to a woman from the genetic material of the spouses]. *Visnyk Khmelnytskoho instytutu rehionalnoho upravlinnia ta prava*. № 4. pp. 72–75 [in Ukrainian].
13. Vustenko V.V. (2007). Surohatne materynstvo: pravovyi ta moralno-etychnyi aspekty [Surrogacy: legal and moral and ethical aspects]. *Hazeta «Novyny medytsyny ta farmatsii»: veb - sait*: URL: <http://www.mif-ua.com/archive/article/4100> [in Ukrainian].
14. Golovashchuk A.P. (2013). Pravove rehuliuвання dopomizhnykh reproduktyvnykh tekhnolohii [Legal regulation of assisted reproductive technologies]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*. Vip. 2, S. 189–191. URL: http://kul.kiev.ua/images/chasop/2013_2/189.pdf [in Ukrainian].
15. Zaboronyty surohatne materynstvo. Elektronna petytsiia vid 12 chervnia 2020 r., [Prohibit surrogacy. Electronic petition]. № 22 / 096306-ep. № 22/096306-ep. Ofitsiine internet-predstavnytstvo Prezydenta Ukrainy. URL: <https://petition.president.gov.ua/> [in Ukrainian].
16. Zakon Ukrainy Osnovy zakonodavstva Ukrainy pro okhoronu zdorovia [Law of Ukraine Fundamentals of the Legislation of Ukraine on Health Care] of November 19, 1992 № 2801-XII. Valid with changes. URL: https://kodeksy.com.ua/osnovi-zakonodavstva_ukrayini_pro_ohoronu_zdorovya/download.htm [in Ukrainian].
17. Zakon Ukrainy Pro transplantatsiiu orhaniv ta inshykh anatomichnykh materialiv liudyny [Law of Ukraine on Transplantation of Organs and Other Human Anatomical Materials] of July 16, 1999 № 1007-XIV / Verkhovna Rada Ukrainy. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 1999. № 41. Art. 377 [in Ukrainian].
18. Zakonoproekt № 8282 «Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo obmezhen u vykorystanni dopomizhnykh reproduktyvnykh tekhnolohii»; Zakonoproekt № 8625 «Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy»; Zakonoproekt № 8629 «Pro dopomizhni reproduktyvni tekhnolohii»; Zakonoproekt «Pro dopomizhni reproduktyvni tekhnolohii» za № 8629-1; Zakonoproekt № 8625-1 «Pro vnesennia zmin do Osnov zakonodavstva pro okhoronu zdorovia»; Zakonoprekt № 8625-2 «Pro vnesennia zmin do Osnov zakonodavstva pro okhoronu zdorovia»; Zakonoprekt «Pro dopomizhne materynstvo» № 8703 vid 17.06.2011; Zakonoproekt № 3488 «Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy [Bill № 8282 “On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Concerning Restrictions on the Use of Assisted Reproductive Technologies”; Bill № 8625 “On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine”; Bill № 8629 "On Assisted Reproductive Technologies"; Bill "On Assisted Reproductive Technologies" under № 8629-1; Bill № 8625-1 "On Amendments to the Fundamentals of Health Care Legislation"; Bill № 8625-2 "On Amendments to the Fundamentals of Legislation on Health Care"; The law "On foster care" 708703 from 17.06.2011; Bill № 3488 “On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine] / Ofitsiyni veb-portal parlamentu Ukrainy. URL: <https://www.rada.gov.ua/> [in Ukrainian].
19. Zvirko O.E. (2014) Kryminalna vidpovidalnist za porushennia umov ta poriadku zastosuvannia dopomizhnykh reproduktyvnykh tekhnolohii (DRT) [Criminal liability for violation of the conditions and procedure for the use of assisted reproductive technologies (ART)]. *Suchasni nauky: teoriia i praktyka: zbirnyk materialiv V Vseukrainskoi naukovo – praktychnoi zaochnoi konferentsii.*, Kyiv, June 27-28, 2014. K., P. 139-141 [in Ukrainian].
20. Zvit za rezultatamy roboty Postiinoi delehatsii Verkhovnoi Rady Ukrainy u Parlamentskii Asamblei Rady Yevropy pid chas Chetvertoi chastyny sesii PARIe 2016 roku m. Strasburh. Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy» [Report on the results of the work of the Permanent Delegation of the Verkhovna Rada of Ukraine to the Parliamentary Assembly of the Council of Europe during the Fourth Part of the 2016 PACE Session in Strasbourg. Database "Legislation of Ukraine"]. URL: [http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz2/docs/2323_Zvit_10-16_\(10-16\).htm](http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz2/docs/2323_Zvit_10-16_(10-16).htm) [in Ukrainian].
21. Konventsiia pro prava liudyny ta biomedycyny. Oviedo, 4 kvitnia 1997 roku / [Convention on Human Rights and Biomedicine. Oviedo]. *Zbirka dohovoriv Rady Yevropy Parlamentske vydavnytstvo*. 2000. № 5. P. 23.
22. Konstytutsiia Ukrainy: Zakon Ukrainy [Constitution of Ukraine: Law of Ukraine]. vid 28 chervnia 1996 r. № 254k/96-VR / Verkhovna Rada Ukrainy. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 1996. № 30. St. 3: St. 27. [in Ukrainian].
23. Kulakov V. Surohatnoe materynstvo: medytsyna, etyka, pravo [Surrogacy: medicine, ethics, law]. 71a: veb-sait. URL: <http://www.7ya.ru/article/Surrogate-maternity-medicine-jetika-law> [in Russian].
24. Marko J.R. Pravo na surohatne materynstvo: problemy rozshyrenoho rozuminnia [The right to surrogacy: problems of expanded understanding]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika»*. Serii: Yurydychni nauky: zbirnyk naukovykh prats. 2016. № 850. S. 245–249 [in Ukrainian].
25. Mitryakova E.S. (2006) Pravove rehulirovanye surrohatnoho materynstva v Rossyy: [Legal regulation of surrogacy in Russia]; dys. ...kand. yuryd. nauk : 12.00.03. Tiumen, 169 s. [in Russian].
26. Nakaz Ministerstva yustyttsii Ukrainy Pro zatverdzhennia Pravyl derzhavnoi reiestratsii aktiv tsyvilnoho stanu v Ukraini [Order of the Ministry of Justice of Ukraine On approval of the Rules of state registration of acts of civil status in Ukraine] vid 18.10.2000 r. № 52/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/z0719-00> [in Ukrainian].
27. Pidkhody do rehuliuвання surohatnoho materynstva [Approaches to the regulation of surrogacy]. Asotsiatsiia zhynok yurystok Ukrainy YurFem : veb-sait. URL: <HTTP://JURFEM.COM.UA/PIDHODY-DO-REGULUVANNYA-SUROGATNOGO-MATERYNSTVA/> [in Ukrainian].
28. Potter V.R. (1970) Bioetyka: nauka vyzhyvannia [Bioethics: The Science of Survival]. *Vikipediia: vilna entsyklopediia*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D1%96%D0%BE%D0%B5%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0>.
29. Pravo na batkivstvo v konteksti vykorystannia reproduktyvnykh tekhnolohii. [The right to parenthood in the context of the use of reproductive technologies]. *Ukrainska helsinska spilka z prav liudyny: veb-sait*. URL: <https://helsinki.org.ua/articles/pravo-na-batkivstvo-v-konteksti-vykorystannya-reproduktyvnyh-tehnolohij/> [in Ukrainian].

30. Pro zatverdzhennia Poriadku zastosuvannia dopomizhnykh reproduktyvnykh tekhnolohii v Ukraini: Nakaz Ministerstva okhorony zdorovia Ukrainy [On approval of the Procedure for the use of assisted reproductive technologies in Ukraine: Order of the Ministry of Health of Ukraine dated] vid 09.09.2013 № 787. Data onovlennia 11 kvitnia 2014 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/z1697-13> (data zvernennia 18.04.2020) [in Ukrainian].
31. Pro skhvalennia Kontseptsii Derzhavnoi prohramy «Reproduktyvne zdorovia natsii na 2006-2015 roky: Rozporiadzhenniam Kabinetu ministriv Ukrainy [On approval of the Concept of the State Program “Reproductive Health of the Nation for 2006-2015: Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine] vid 27 kvitnia 2006 r. № 244 – r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/244-2006-%D1%80>.
32. Simeinyi kodeks Ukrainy [Family Code of Ukraine] vid 10 sichnia 2002 r. № 2947-III. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2947-14/page> [in Ukrainian].
33. Sopol MV Pravovi aspekty surohatnoho materynstva: Ukraina ta SShA. Medychne pravo Ukrainy: pravovy status patsientiv v Ukraini ta yoho zakonodavche zabezpechennia (henezys, rozvytok, problemy i perspektyvy vdoskonalennia) [Legal aspects of surrogacy: Ukraine and the United States. Medical law of Ukraine: the legal status of patients in Ukraine and its legislation (genesis, development, problems and prospects for improvement)]: Materialy II Vseukrainskoi naukovo praktychnoi konferentsii., m. Lviv, 17-18 kvitnia 2008, Lviv, 2008. S. 314-318 [in Ukrainian].
34. Stratehiiia Rady Yevropy z prav dytyny (2016-2021) [Council of Europe Strategy on the Rights of the Child (2016-2021)]. Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy». URL: <https://www.msp.gov.ua/files/st.pdf> (data zvernennia: 18.04.2020) [in Ukrainian].
35. Surohatne materynstvo – tserkovnyi hrikh chy kliuch vid shchastia? [Surrogacy - a church sin or the key to happiness?] Bukpravda: veb-sait. URL: <http://bukpravda.cv.ua/articles/114/> [in Ukrainian].
36. Surohatne materynstvo [Surrogacy]. Vikipediia: vilna entsyklopediia. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%83%D1%80%D0%BE%D0%B3%D0%B0%D1%82%D0%BD%D0%B5_%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B8%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE [in Ukrainian].
37. Surohatne materynstvo: svitovyi dosvid [Surrogacy: world experience]. Tsentr surohatnoho materynstva Artemida: veb-sait. URL: <https://artemida.ua/blog/surogatne-materynstvo-svitoviy-dosvid/> [in Ukrainian].
38. Surrohatnoe materynstvo – chto eto? [Surrogacy - what is it?] Portal po problemam besplodyia ЭкоАист: veb-sait. URL: <http://ekoaist.ru/surogatnoe-materinstvo/curogatnoe-materinstvo-chto-eto.html> (data zvernennia 12.12.2020) [in Russia].
39. Surrohatnoe materynstvo. Kommentary ESHRE [Surrogacy. Comments ESHRE]. URL: <http://www.probirka.Org/surrogatniy-programmy/611-surrogprogre.html> [in Ukrainian].
40. Surrohatnyi metod. Vse za y protyv [Surrogate method. All for and against]. Medytsynskiy portal: veb-sait. URL: <http://ekoaist.ru/surogatnoe-materinstvo/curogatnoe-materinstvo-chto-eto.html> (data zvernennia 12.12.2020) [in Russia].
41. Talanov Yu.Yu.(2012) Surohatne materynstvo: moralno-pravovi aspekty [Surrogacy: moral and legal aspects]. Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H.S. Skovorody «PRAVO». 2012. Vyp. 19. S. 42–47 [in Ukrainian].
42. Tereshkevych H.T. Bioetychna neprypustymist produkuvannia ta vykorystannia zhyvykh liudskykh embrioniv dlia otrymmanna stovburovykh klityn [Bioethical inadmissibility of production and use of live human embryos to obtain stem cells]. Osnovy bioetyky ta biobezpeky: pidruchnyk / Halyna Tereshkevych (S. Diohena). Ternopil, TDMU, 2018. S. 400. URL: Rezhyim dostupu: https://new.meduniv.lviv.ua/uploads/repository/kaf/kaf_philosophy/03.%D0%9C%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B5_%D0%B7%D0%B0%D0%B1%D0%B5%D0%B7%D0%BF%D0%B5%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F%D0%91%D0%86%D0%9E%D0%95%D0%A2%D0%98%D0%9A%D0%90/Materialy_tema_4.pdf [in Ukrainian].
43. Trinyova Ya.O. (2014) Bioetyzatsiia systemy kryminalnoho prava Ukrainy – osnova reformuvannia kryminalnoi yustytzii [Bioethization of the criminal law system of Ukraine is the basis for reforming criminal justice]. Aktualni suchasni problemy kryminalnoho prava ta kryminolohii u svitli reformuvannia kryminalnoi yustytzii : zbirnyk materialiv Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii., m. Kharkiv, 23 travnia 2014 r. Kharkiv. S. 150-153 [in Ukrainian].
44. Turyansky Y.I. (2020) Somatychni prava liudyny v suchasni doktryni konstytutsionalizmu: teoretyko-pravove doslidzhennia [Somatic human rights in the modern doctrine of constitutionalism: theoretical and legal research]: dys. ...kand. yuryd. nauk : 12.00.01. Lviv. 482 s [in Ukrainian].
45. Fedorchenko N. (2016) Osoblyvosti ukladennia dohovoru pro surohatne materynstvo [Features of concluding an agreement on surrogacy]. Pidpriemnytstvo, gospodarstvo i pravo. № 12. S. 65–68. [in Ukrainian].
46. Khrystyianskyi pohliad na surohatne materynstvo [Christian view of surrogacy]. Bioetychni pryntsypy. Vseukrainskyi sobor: veb-sait. URL: <https://sobor.com.ua> [in Ukrainian].
47. Tserkvy zaklykaiut derzhavu rozvyvaty vsynovlennia syrit, a ne surohatne materynstvo [Churches call on the state to develop the adoption of orphans, not surrogacy]. Instytut relihiinoi svobody: veb-sait. URL: <http://www.credo-ua.org/2011/06/46245> [in Ukrainian].
48. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy [Civil Code of Ukraine] vid 16 sichnia 2003 r. / Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2003. № 40–44. St. 356 [in Ukrainian].
49. Chernysheva Yu. A. Ynstytut surrohatnoho materynstva v Rossyiskoi Federatsyy: problemy, poysk reshenyi [Institute of surrogacy in the Russian Federation: problems, search for solutions]. Zakon y pravo. 2011. № 5. S. 87-88 [in Ukrainian].
50. Yarema M. Surohatne materynstvo: etychni aspekty [Surrogacy: Ethical Aspects]. Naukovi zapysky UKU. 2019. Ch. 12: Bohoslovia, vyp. 6. C. 343-358 [in Ukrainian].